

MÁRIA KARDIS

Uniwersytet w Ružomberoku, Słowacja

MODLITWA I JEJ ZNACZENIE W LITERATURZE APOKRYFICZNEJ

W religii Izraela modlitwa jest dialogiem człowieka (narodu) z osobowym Bogiem. Dialog stanowi podstawową strukturę, w której wyraża się relacja, więź między Bogiem a Izraelem. Modlitwa rodzi się spontanicznie. „Jeśli jest coś żywego w religii, to wypowiada się to w modlitwie”. Jest ona wyrazem i najpełniejszym wyznaniem wiary. Bodziec biblijnej modlitwy powstaje właśnie z natury ludzkiego życia¹. U człowieka religijnego stopień i sposób wiary w Boga wyraża się w aktach uwielbiana i chwały. Modlitwa należy do istoty człowieka religijnego, który odpowiada na inicjatywę objawiającego się Boga. W modlitwie środkiem dialogu jest słowo mówione². Akcent kładzie się na przenikanie słowa do wnętrza odbiorcy oraz na doświadczenie wzajemnej obecności wołającego i słuchającego.

Przedstawiając modlitwę w literaturze apokryficznej, należy wspomnieć o modlitwie w Piśmie Świętym. Każda modlitwa, którą spotykamy w Biblii, koncentruje się na kulcie Jahwe. U jej podstaw leżą kolejne przymierza z Bogiem, poprzez które więź staje się coraz mocniejsza. Punktem zwrotnym jest przymierze synaickie, które nadaje tej więzi formę definitywną, gdyż Jahwe wybiera sobie Izrael za swój lud. Charakterystycznym rysem modlitwy w Biblii jest jej historyczna perspektywa – na tym polega oryginalność religii Izraela. Izraelita, modląc się, ciągle pamięta o przymierzu oraz czuje się związany z historią swojego narodu, czuje się przedmiotem stale działającej zbawczej ekonomii Bożej. W modlitwie Izraelita wie, że Bóg okazuje dobroć oraz wierność wobec swego ludu. Odgrywa to w świadomości religijnej Izra-

¹ Zob. R.E. Clements, *The Prayer of the Bible*, London 1986, s. 1-3.

² Istnieją również formuły modlitw ustalone, o wartości uniwersalnej. Są to modlitwy wypowiedziane przez wielkie postacie biblijne bądź modlitwy pochodzące z innej literatury świętej, które znalazły trwałe miejsce w liturgii. Chociaż formuły te nie są tworem osobistym modlącego się, ale jeśli modlący się wkłada w nie samego siebie, wówczas wyrażają to, co chciał powiedzieć. Ponadto formuły liturgiczne mają wartość uniwersalną. W kolektywnym „my”, które występuje w wielu modlitwach, zawiera się osobiste „ja”, które czyni je własnymi. Zob. M. Gołębiewski, *Modlitwa w Starym Testamencie*, Warszawa 1996, s. 21-24.

elity bardzo ważną rolę³. Wyrazem tego są modlitwy w Starym Testamencie, w których występują częste przejścia od błagania do dziękczynienia, tak jakby prośba w samej chwili modlitwy została już wysłuchana. Oznacza to, że główną cechą starotestamentowych modlitw jest ich związek ze zbawczym planem Boga. Treść modlitwy izraelskiej jest mocno osadzona w historii. Cała historia Izraela również pozostaje pod znakiem modlitwy. Ważny jest fakt, że wiele istotnych momentów w dziejach Izraela zostało naznaczonych modlitwą pośredników i całego ludu (Wj 33,17; 32,11-14; 33,13; 2 Sm 7,25; Neh 9; 2 Krn 20,6-12 i in.)⁴. W Starym Testamencie jest ciągle widoczne, że jednostka modli się jako członek narodu Jahwe. Życie modlitwy, tak jak życie wiary, jest określone nie tylko przez związek człowiek – Bóg, ale przez związek Izraelita – Bóg. Istotnymi cechami modlitwy biblijnej jest wierność Boga w spełnianiu obietnic i Jego zbawcza sprawiedliwość. Zasadniczo różni się ona od modlitw pogańskich, przekazanych w Biblii, w których najważniejsze są środki manticzne, a modlący próbuje wymusić pomoc bóstwa⁵. G. Von Rad analizuje więź Izrael – Jahwe następująco: Izrael wobec zbawczych czynów Boga nie pozostał niemy, lecz podejmował nowe inicjatywy, by przypomnieć o czynach Jahwe. Zwracał się również do Jahwe osobiście, wychwalał Go, zadawał pytania, skarżył się przed Nim na swoje cierpienia. Jahwe bowiem wybrał sobie swój lud nie jako obiekt historycznych postanowień, ale jako partnera do rozmowy⁶. Modlitwa łącznie z ofiarą stanowią podstawę kultu i liturgii. Przez modlitwę i ofiarę człowiek wchodzi w relację z Bogiem.

W Biblii terminy określające modlitwę jako kontakt człowieka z Bogiem podkreślają bardziej postawę człowieka zwracającego się do Boga. W Starym Testamencie modlitwę wyraża czasownik עָתָר – który w qal oraz hiphil oznacza „modlić się do Boga, pytać Boga”, podkreśla charakter ofiarniczy modlitwy, natomiast czasownik פָּלַל w hitpael wyraża postawę szukania Boga. Częściej używane są czasowniki קָרָא – wołać, krzyczeć, שָׁאַל – pytać Boga, אָנַח – śpiewać. Czasownik wzbudzający przychyłność Boga הִנֵּן w hithpael oznacza postawę błagalną. Pochodzące od tego czasownika rzeczowniki wyrażają usilną, głośną prośbę. Powszednie są modlitwy chwały, dziękczynienia oraz pieśni. Czasownikami wyrażającymi taką modlitwę są הִלֵּל, יָדָה, שִׁיר. Ważnym czasownikiem wyrażającym wewnętrzną dyspozycję modlitwy Izraela jest

³ Szerzej zob.: J. Herrmann, εὐχόμεαι, TDNT, vol. II, ed. G. Kittel, Michigan 1991, s. 790-791; R.E. Clements, *The Prayer of the Bible*, London 1986, s. 1-14.

⁴ X. Leon-Dufour, *Modlitwa*, w: *Słownik teologii biblijnej*, s. 496-497.

⁵ Klasyczny schemat modlitwy biblijnej prawie zawsze wychodzi z opieki Jahwe, z Jego czynów doznanych przez naród. Stanowią one gwarancję wysłuchania modlitwy. Zob. L.R. Stachowiak, *Modlitwa w Piśmie Świętym*, AK 66 (1963), s. 299-300.

⁶ G. Von Rad, *Teologia Starego Testamentu*, Warszawa 1986, s. 279.

הַפֶּשׁ, w hithpael wyraża on postawę szacunku⁷. W rzeczywistości Starego Testamentu rzadko używa się ogólnych określeń na modlitwę, ale jej formy lub akty. W czasie powstawania ksiąg Starego Testamentu terminy te oznaczały modlitwę jako taką, bez względu na ich pierwotne znaczenie. Używano następujących czasowników: wołać, błagać, chwalić, płakać – na określenie różnych rodzajów modlitwy. Różnorodność ta jest wyrazem licznych aktów modlitwy, co świadczy o tym, że w Starym Testamencie modlitwa miała charakter jakiegoś wydarzenia, które było integralną częścią życia. Dopiero później przesunięto akcent w kierunku kontemplacji. Świadczą o tym niektóre psalmy, a głównie qumrańskie Hodajot.

Tłumaczenie greckie (LXX) nie wniosło do teologii modlitwy nowych istotnych elementów. Przyczyniło się natomiast do ujednoczenia terminologii biblijnej. Terminy hebrajskie עָתָר i פָּלַל zostały przetłumaczone przez czasowniki εὐχομαι i προσεύχομαι i rzeczowniki εὐχή i προσευχή, inne określenia natomiast zachowały semicki koloryt. Chociaż różnorodność określeń modlitwy pozwala na lepsze jej zrozumienie, to jednak z tekstów Biblii na pierwszy plan wysuwa się pojęcie modlitwy jako prośby skierowanej do Boga⁸.

Bogactwo terminologii związanej z modlitwą jest wyrazem licznych aktów modlitwy oraz jej form. Podstawowymi formami modlitwy są skarga i prośba. Oprócz nich są jeszcze: wyznanie grzechów, uwielbienie, dziękczynienie, błogosławieństwo i złorzeczenie. W sposób szeroki rozbudowana jest w Starym Testamencie terminologia modlitwy związana z kultem, wyrażająca śpiew, radość, błaganie, akompaniament muzyczny. Więż z Bogiem jest wyrażana nie tylko poprzez słowa, lecz również poprzez ofiary, taniec, obrzędowe gesty. Wszystkie te środki wyrazu są zaliczane do kategorii modlitwy. Jeśli chodzi o definicje modlitwy, wyróżniają się „psalmy” – śpiewane utwory poetyckie, ułożone w konwencjonalnym języku i będące częścią oficjalnego kultu sprawowanego w świątyni, oraz „modlitwy” – utwory napisane prozą. W Biblii zarówno modlitwa, jak i ofiara rozumiane są jako formy oddawania

⁷ Szerzej na temat terminologii modlitwy zob.: J. Herrmann, εὐχομαι, TDNT, vol. II, s. 785-790; S. Greeven, προσεύχομαι, TDNT, vol. II, s. 807-808; M. Gołębiowski, *Modlitwa w Starym Testamencie*, s. 38-42.

⁸ Termin εὐχομαι występuje w Nowym Testamencie tylko 6 razy. Natomiast najczęściej używany jest czasownik προσεύχομαι – aż 86 razy. Wyrazami bliskimi προσεύχομαι są δέομαι i δέησις, które oznaczają modlitwę błagalną w różnych sytuacjach i potrzebach. Bardzo błagalną prośbę wyraża termin αἰτέω. Czysto biblijnym wyrażeniem jest εὐλογέω, który gdy odnosi się do Boga, znaczy sławić, wychwalać z wdzięcznością. Bliskie temu znaczeniu jest εὐχαριστέω, które wyraża wdzięczność wobec Boga. Różnorodność terminów w określeniu modlitwy pozwala lepiej zrozumieć to, co ona wyraża. Zob. J. Herrmann, εὐχομαι, TDNT, vol. II, s. 775-776; F. Zorell, *Lexicon Novi Testamenti*, Paris 1931, s. 541; J. Łach, *Modlitwa wyznaniem wiary*, RBL 40 (1987), s. 114-115.

czci Bogu jako Królowi⁹. Oprócz psalmów, którym jako tekstom modlitewnym poświęcano najwięcej uwagi, w Starym Testamencie znajduje się wielka liczba modlitw napisanych prozą. Są to krótkie prośby (Lb 12,14; Jdt 13,8; 2 Sm 15,31), bardziej oficjalne modlitwy łączące elementy prośby i uwielbienia (2 Sm 7,18-29; 1 Krl 8,22-61; 2 Krn 20,6-12), zbiorowe wyznania grzechów i lamentacje (Jdt 10,10)¹⁰. Bardzo wiele modlitw znajduje się w księgach deuterokanonicznych (np. Dn 3; Tb 3,2-15; 8,5-17; 13; Jdt 9,2-14; 13,4-5; 16,1-17; 2 Mch 12,41-45). Są one wyrazem ciągłego rozwoju form modlitewnych w okresie perskim i hellenistycznym. Pojawiają się nowe koncepcje dotyczące modlitwy, np. koncepcja anioła pośrednika (Tb 12,12), wiara w możliwość zanoszenia modlitw do Boga za zmarłych (2 Mch 12,41-45). Przejawem odpowiedzi Izraela na zbawcze działanie Jahwe w historii jest Księga Psalmów. Pokazuje ona, jaki wpływ wywarły czyny Jahwe na Izraela oraz w jaki sposób Izrael potwierdził i jak rozumiał swoją egzystencję w bezpośredniej bliskości Jahwe. Izrael nieustannie okazywał wobec Boga uwielbienie. Wyrazem tego są liczne modlitwy, a w dużym stopniu psalmy, w których chodzi nie tylko o wyrażanie myśli i uczuć. Są one świadectwem bezpośredniego kontaktu między Bogiem i człowiekiem, który można nazwać osobistym doświadczeniem religijnym, a nie działaniem mającym na celu wywarcie wpływu jednego podmiotu na drugi¹¹. Modlitwę Izraela przez cały czas cechuje świadomość wybraństwa i równocześnie poczucie winy, któremu nieustannie towarzyszyła ufność w obietnice Boga.

Czynnikami determinującymi różnorodność modlitwy są okoliczności zewnętrzne – kto, jak, gdzie i dlaczego. Według tego można modlitwę klasyfikować jako: ustną i kontemplatywną, spontaniczną i literacką, liturgiczną i prywatną. Modlitwa dzieli się na dwa rodzaje: prośba i pochwała. Są to dwa różne sposoby, jeśli chodzi o treść, charakter oraz formę. Wokół nich kształtuje się cała gama form modlitwy. Prośby dzielą się na takie rodzaje, jak: skarga, wyznanie grzechów, protest z powodu niewinności, modlitwa wstawiennicza, błaganie o zemstę dla grzeszników i nieprzyjaciół. Formy modlitewne pochwały to: błogosławieństwo (eulogia), hymn, który określan jest

⁹ Nie wiadomo, czy składaniu ofiar towarzyszyło odmawianie określonych modlitw, nie zachował się żaden tekst takiej modlitwy. Czasami język modlitwy łączy się z językiem ofiary. O początkach odmawiania ustalonych wspólnych modlitw wiadomo niewiele. Zob. E. Schuller, *Modlitwa, w: Słownik wiedzy biblijnej*, s. 523-524.

¹⁰ Modlitwy te są spontaniczne, jednorazowe, są reakcją na konkretną sytuację. Istnieją liczne powiązania i podobieństwa w budowie i słownictwie między tymi modlitwami a bardziej formalnymi psalmami i modlitwami publicznymi. Przede wszystkim są to opowiadania, w których osoby zwracają się do Boga słowami psalmów przeznaczonych na potrzeby kultu (1 Sm 2,1-10; 2 Sm 22,2-51; Jon 2,1-9), oraz modlitwy z okresu po niewoli babilońskiej, zbiory modlitw wyznających grzech i pokutnych (Ezd 9,6-15; Ne 9,5-37; Dn 9,3-19). Tamże, s. 524.

¹¹ Zob. H. Witczyk, „*Pokorny wołał a Pan go wysłuchał*” (Ps 34,7a). *Model komunikacji diafanicznej w psalmach*, Lublin 1997, s. 55-56.

jako *par excellence* pochwała Boga. Między prośbą a pochwałą znajduje się dziękczynienie. Jest ono bliskie zarówno prośbie, jak i pochwie, dlatego nie posiada struktury i formy wyodrębniających go jako niezależny rodzaj¹². Należy w tym miejscu również zwrócić uwagę na skargę jako formę modlitwy o bardzo starej tradycji w Izraelu. Jednym z motywów modlitwy jest cierpienie. Z tego powodu skarga prawie zawsze dochodzi do głosu w psalmach błagalnych, indywidualnych, zbiorowych, gdzie jest ona stałym elementem. Często występuje ona również w literaturze apokryficznej (PsSal, OrMan). Skarga we wszystkich swoich formach ma większą siłę przekonywania niż sama prośba.

Podstawy teologiczne modlitwy żydowskiej znajdują się w Starym Testamencie. Jej zwyczaje inspirowane są obrzędami z okresu Drugiej Świątyni. W czasie niewoli zaistniała konieczność zastąpienia kultu ofiary innymi formami, a zwłaszcza studium prawa i modlitwy. W okresie Drugiej Świątyni powstają synagogi, które są miejscami przeznaczonymi na kult, studium i modlitwę. Modlitwa nabiera wymiarów i funkcji, jakich dotąd nie miała w świątyni. Używa psalmicznych formuł, tworzy nowe i bardzo zróżnicowane ich odmiany. Mając zastąpić kult, naśladuje reguły dotyczące czasu. W późnym okresie po niewoli występuje już utrwalony zwyczaj modlitwy odmawianej trzy razy dziennie (Dn 6,11; Dz 3,1)¹³.

Charakterystyczny dla okresu Drugiej Świątyni był proces ustalania recytowanych hymnów i modlitw. Nadal był kładziony akcent na potrzebę osobistej, spontanicznej modlitwy, lecz towarzyszyło temu uznanie tradycyjnych oraz ustawowych modlitw. Instytucja wspólnych modlitw została radykalnie odnowiona właśnie w okresie Drugiej Świątyni. Tradycyjne modlitwy stanowiły odnowienie starożytnego świata modlitwy, który zarówno chrześcijaństwo, jak i islam odziedziczyło z judaizmu¹⁴. Literaturę wczesnego judaizmu cechuje powstanie licznych psalmów, jak Hodajot (Hymny dziękczynne), Psalmy Syryjskie, Psalmy Salomona oraz setki psalmów i modlitw zawartych w innych utworach literatury apokryficznej – w apokalipsach, testamentach, opowiadaniach, legendach oraz szczególnie we wczesnych modlitwach używanych w miejscach modlitwy, zwłaszcza w synagogach¹⁵. Początek i koniec

¹² Studium rodzajów literackich rozpoczęło się od psalmów i od modlitw napisanych w formie poetyckiej. Modlitwy napisane prozą mogą zbliżać się do rodzajów poetyckich przez podobieństwa między treścią i tonacją. G. Ravasi, *I canti di Israele, preghiera e vita di un popolo*, Bologna 1986, s. 23-25; M. Gołębiowski, *Modlitwa w Starym Testamencie*, s. 71-85; J. Herrmann, εὐχομαι, TDNT, vol. II, s. 785-800.

¹³ Zob. M. Gołębiowski, *Modlitwa w Starym Testamencie*, s. 98-100.

¹⁴ Zob. J. Heinemann, *Prayer in Talmud: Forms and Patterns*, SJ 9, New York 1977, s. 14-15.

¹⁵ Mówimy o modlitwie w sensie szerokim, uwzględniając jej treść, nie uwzględniając różnicy pomiędzy prozą czy poezją.

dnia powiązany był ze specjalną modlitwą. Czas był czasem liturgicznym. Podstawą żydowskiej modlitwy były modlitwy codzienne w domach oraz częste spontaniczne modlitwy indywidualne. Okres ten był okresem rozwoju oraz redakcji ksiąg kanonicznych, ale był także okresem, w którym zostały znormalizowane podstawowe motywy żydowskiej liturgii. Nadal jednak są preferowane bardziej modlitwy spontaniczne, natomiast modlitwy tradycyjne pojawiają się w judaizmie przed rokiem 70 po Chr.¹⁶ Należy podkreślić, że wiele hymnów i modlitw znajdujących się poza kanonem było zachowanych oraz recytowanych przez żydów nie tylko w okresie kształtowania się kanonu, ale również po ustaleniu kanonu Biblii Hebrajskiej¹⁷. Dowody literackie (Ojcowie Kościoła) oraz archeologia wskazują na o wiele większą styczność między żydami i chrześcijanami, niż się zwykle zakładało. Należy uznać, że wpływ żydowskiej liturgii na wczesne chrześcijaństwo nie ustał w końcu I wieku, ale był kontynuowany¹⁸.

W Biblii modlitwa występuje zwłaszcza jako literacki wyraz spontanicznych emocji oraz religijnego uczucia o wiele bardziej niż jako wspólnotowy wzór (model) oddawania czci. Inaczej przedstawiają się źródła rabiniczne, w których znajdujemy ustalone modlitwy uwielbienia. Przejściowym etapem między tymi dwoma stanowiskami jest okres Drugiej Świątyni, a zwłaszcza literatura apokryficzna. W tej kwestii dużo światła wprowadzają hymny i modlitwy wspólnoty z Qumran. Podają one obraz przejścia od służby Bogu, której głównym wyrazem był system składania ofiar, do oddawania czci Bogu poprzez modlitwę. Ten przejściowy etap odzwierciedlają hymny i modlitwy z Qumran, które są naznaczone dużym podobieństwem z jednej strony do biblijnej literatury, a z drugiej do form i praktyk żydowskiej modlitwy późniejszego okresu¹⁹. Biblia dostarcza tylko fragmentaryczne informacje dotyczące funkcji oraz praktyki modlitwy, jak i jej *Sitz im Leben*. Brak tych informacji jest przeszkodą osiągnięcia ostatecznej wiedzy dotyczącej okoliczności i funkcji modlitwy w życiu codziennym jak i w kulcie w okresie Pierwszej i Drugiej Świątyni²⁰.

¹⁶ Zob. S.C. Reif, *Some Liturgical Issues in the Talmudic Sources*, „Studia Liturgica” 15 (1982), s. 188-206.

¹⁷ J.H. Charlesworth, *Hymns and Odes in early Christianity*, w: *Critical reflections on the Odes of Solomon*, s. 57.

¹⁸ E.M. Meyers, J.F. Strange, *Archaeology, the Rabbis and Early Christianity: The Social and Historical Setting of Palestinian Judaism and Christianity*, Nashville 1981, s. 10-11.

¹⁹ D. Flusser, *Psalms, Hymns and Prayers*, w: *Jewish Writings of the Second Temple Period*, ed. M.E. Stone, Philadelphia: Fortress Press 1984, s. 551-552.

²⁰ B. Nitzan, *Qumran Prayer and Religious Poetry*, STDJ 12 (1994), s. 2-3. Z tego płynie potrzeba wnioskowania o okolicznościach modlitwy i jej sposobie praktykowania z treści psalmów oraz z kultycznych hymnów innych narodów czasowo paralelnych.

Charakterystyczne dla modlitwy w literaturze wczesnego judaizmu jest przekonanie, że Bóg słyszy i odpowiada na modlitwę (4Ezd 8,40). W porównaniu z innymi kulturami nie była ona prośbą o materialne bogactwo albo wynagrodzenie, nie była magiczną manipulacją bóstwa. W apokalipsach zwykle opisane jest miejsce zamieszkiwania Boga dalekie od ziemi, a mocny akcent kładziony jest na aniołach, którzy są łącznikami między ludzkością a Bogiem. Ich posłaniem jest odbierać modlitwy wiernych (3Bar 11,3-4).

Okres wczesnego judaizmu charakteryzuje obfitość liturgicznych kompozycji, które zawierają obraz żydowskiej modlitwy wspólnotowej i indywidualnej. Badania naukowe ograniczają się zawsze do jednej modlitwy czy kompozycji. Nie istnieją wyczerpujące badania hymnów i modlitw wczesnego judaizmu. Dostępne są hymny i modlitwy tego okresu, są one jednak analizowane za pomocą skomplikowanych metod w związku z badaniami nad Psalterzem. Z tego powodu nie można mówić o jakiejś szkole uczonych czy o etapach badań²¹. G. Vermes twierdzi, że Nowy Testament stanowi część literackiego dziedzictwa judaizmu pierwszego wieku. Dlatego wczesne chrześcijaństwo posiadało hymny i modlitwy, które zawierały nietypowe chrześcijańskie pojęcia albo słownictwo. W badaniach dużą rolę odgrywa uznanie i rozpoznanie okoliczności, iż na kompozycje układane przez chrześcijan miała ogromny wpływ teologia judaizmu oraz stosowanie judaistycznego obrazowania, wyrazów i form.

Jeszcze przed stu laty niewiele wiedziano na temat żydowskich hymnów, ód oraz modlitw powstałych w okresie wczesnego judaizmu. Odnalezienie utworów umożliwiło odkrycie bogactwa liturgicznych kompozycji wspólnotowych oraz indywidualnych tego okresu. Każdy z utworów badany jest w następujący sposób: krótki komentarz, oryginalny język, data powstania, okoliczności, charakterystyczne cechy pism oraz idee teologiczne. Relatywnie mało badań było prowadzonych nad sprawami dotyczącymi gatunku literackiego, form, związku poetyckiego stylu kompozycji z Psalterzem Dawida, podobieństw między licznymi hymnami, odami i modlitwami oraz ich używania (stosowania) i funkcji w kulcie. Poza zasięgiem pozostaje obraz społecznego oraz religijnego tła liczących hymnów i modlitw. Nie wiemy, dlaczego niektóre hymny i modlitwy są napisane prozą, a inne poezją. Również nie wiemy, dlaczego i do jakiego stopnia motyw mądrości dominuje w późnych hymnach i modlitwach. Potrzebna jest więc większa wiedza na temat historycznego tła danych kompozycji, a następnie zbadanie teologii występujących w nich tematów. Oprócz tego J.H. Charlesworth akcentuje potrzebę omawiania żydowskich hymnów i modlitw w kontekście historii religii, gdyż

²¹ Zob. J.H. Charlesworth, *Jewish Hymns, Odes and Prayers (167 B.C.E. – 135 C.E.)*, w: *Early Judaism and its Modern Interpreters*, ed. R.A. Kraft, G.W.E. Nickelsburg, Philadelphia 1986, s. 411; J. Heinemann, *Prayer in Talmud*, Berlin 1977, s. 21-25; M.E. Stone, *Categorization and Classification of the Apocrypha and Pseudepigrapha*, *Abr-Nahrain* 24 1986, s. 167-177.

prawdziwa natura religii najbardziej ujawnia się w szukaniu Boga przez człowieka. Dostyc często we wczesnym judaizmie temat wynagrodzenia i kary nie pojawia się. Całościowe badania znaczenia żydowskich hymnów i modlitw dla pism wczesnego chrześcijaństwa są na razie niemożliwe. Potrzebne jest metodologiczne podejście do tej literatury oraz kompletne badania, by uzyskać syntezę wszystkich istniejących żydowskich świadectw²².

Wraz ze zniszczeniem Pierwszej Świątyni zostaje przerwany nie tylko wzór życia, lecz i wzory (schematy) literackie, szczególnie te związane ze świętami, które już nie mogły być obchodzone. W celu zachowania kontynuacji tradycji w zwyczajach oraz w literaturze nastąpił proces gromadzenia literatury biblijnej. Ponadto stopniowa kanonizacja biblijnej literatury stymulowała nowych autorów do naśladowania i wzorowania się na Biblii. Wierność literackim tradycjom w czasie zmian w codziennym życiu, jak i praktyk religijnych była nie zawsze zachowywana. Literatura jednak okresu Drugiej Świątyni nie naśladowała tylko biblijnych tradycji w statyczny sposób. Zmiany życiowe, zmiany w schemacie religijnej myśli zmusiły autorów do szukania nowych dróg w celu połączenia między starożytnymi tradycjami oraz nowymi potrzebami. Stąd wycucie pewnego napięcia między starym i nowym w utworach okresu Drugiej Świątyni, które ma swój wyraz w porzuceniu licznych starych gatunków literackich i tworzeniu nowych. Zmiany te dotyczą praktycznej oraz literackiej tradycji modlitwy. Większy akcent w modlitwie okresu Drugiej Świątyni kładzie się na skruchę oraz na akceptację Bożego wyroku (por. Iz 64,4-6; Dn 9; Ezd 9,6-7; Neh 1,6; OrMan; Bar 1,15-3,8). W psalmach jednak zauważa się kontynuację konwencjonalnych biblijnych gatunków – prośba, dziękczynienie, hymn, wysławianie²³.

W poezji Drugiej Świątyni zachodzi jednak kontynuacja biblijnej tradycji poetyckiej w formie i treści. Z tego powodu nie jest możliwe uzyskanie odpowiedzi na pytanie o pozycję modlitwy w kulcie oraz w jakim rozmiarze zwyczaje zostały zmienione. Aluzje liturgicznych recytacji modlitw można znaleźć w niektórych modlitwach (Ben Sira 36; 51; PsSal 7; 9; 17,1-22; PrAz), ale nie wiadomo, jak one były w rzeczywistości recytowane w liturgii Drugiej Świątyni²⁴.

W tej kwestii dużo światła wnoszą modlitwy odnalezione w Qumran, stanowią one ważne źródło informacji o modlitwie judaizmu Drugiej Świątyni. Współcześnie wyróżnia się dwie podstawowe kategorie qumrańskich tekstów: 1) pisma sekty – pisma wyrażające religijne poglądy wspólnoty qumrańskiej na świat, stanowczy determinizm, eschatologiczny/apokaliptyczny sens życia. 2) „niesekciarskie” pisma, które powstały wcześniej, w okresie perskim oraz helenistycznym, na pewno przed powstaniem sekty, lecz zostały zachowane

²² Idem, *Critical Reflections on the Odes of Solomon*, s. 64-65.

²³ D. Flusser, *Psalms, Hymns and Prayer*, w: *Jewish Writings of the Second Temple Period*, ed. M.E. Stone, Philadelphia 1984, s. 550-577.

²⁴ B. Nitzan, *Qumran Prayer and Religious Poetry*, s. 6-7.

w grotach w Qumran. Dawniejsza grupa składa się z tych poematów bez nagłówka (określenia) co do ich liturgicznego celu i tych, których funkcja jest niejasna²⁵. Liczne biblijne oraz apokryficzne modlitwy zawierają ważne informacje dotyczące funkcji modlitwy. Qumrańczycy nie odcinali się całkowicie od narodu żydowskiego, lecz byli uczestnikami tych samych modlitewnych i literackich praktyk, które formowały się w tym okresie. Studium nad modlitwami zachowanymi w Qumran w pewnej mierze wskazuje na krystalizację oddawania czci Bogu przez modlitwę oraz pomaga zrozumieć procesy, które zachodziły w żydowskiej modlitwie okresu Drugiej Świątyni²⁶. Język wszystkich modlitw z Qumran jest tradycyjny, ma biblijną bazę i nie jest możliwe znalezienie w nim cech wyróżniających sekciarskie kompozycje. Modlitwy zaliczane do grupy pism sekty to Hodajot (Dziękczynne psalmy 1QH_a, 4QH_a-f) oraz zbiór modlitw liturgicznych (1Q34, 4Q507-509). Materiał ten pokazuje, jak modlitwy były formułowane w jednej ze specyficznych gałęzi judaizmu, jak dana wspólnota wyrażała swoje teologiczne perspektywy. Do grupy niesekciarskich utworów należą Słowa światła (4Q504) i „apokryficzne” psalmy 11QP_sa i 4QP_sf, zawierające kolekcje psalmów kanonicznych i osiem psalmów apokryficznych; kilka pseudoepigraficznych zbiorów modlitw oraz psalmów (4Q371-372; 4Q378-379; 4Q380-381)²⁷.

Według E.M. Schullera dla esseńczyków modlitwa odgrywała centralną rolę w kulcie. W dodatku dla ideologii esseńczyków było charakterystyczne radykalne wymaganie modlitwy w połączeniu z życiem zgodnym z Torą (1QS9.5 „ofiara warg będzie, według prawa, niczym woń sprawiedliwości, a doskonała droga będzie jak dobrowolna ofiara pokarmowa”).

Modlitwy zwojów qumrańskich mają charakter kolektywny. Modlitwy te są formułowane w 1. os. pl., niektóre w stylu dialogu lub antyfony (naprz. 4Q287 1 4, Słowa Światła 4Q504 3). Przepisane modlitwy na poszczególne dni tygodnia, poszczególne święta (11Q19.11-25.2; 4Q409; 4Q507-509; 1Q34), wspólne odpowiedzi „Amen, amen” są wystarczającym dowodem ich liturgicznego używania. Jednak zachowane zostały również modlitwy spontaniczne. Prawdopodobnie typem modlitwy spontanicznej jest pierwsza część Hymnu o czasie modlitwy (1QS9.26), w której kładziony jest nacisk na modlitwę w ustalonym czasie. Wzmianka o ustalonym czasie modlitwy występuje w 1QH_a 20.7-14 oraz w Dziennych modlitwach (4Q503). Czas modlitwy jest ustalony zgodnie z porządkiem kosmosu – regularny cykl (zmiana) dnia i nocy, cykl początku miesiący, świąt, szabatowych lat (1QS10.1b-7.10). Mod-

²⁵ E.M. Schuller, *Prayer in the Dead Sea Scrolls*, w: *Into God's Presence: Prayer in the New Testament*, ed. R.N. Longenecker, Cambridge 2001, s. 66-68.

²⁶ J. Maier, *Zu Kult und Liturgie der Qumran gemeinde*, RQ 14, 1990, s. 543-586; J.A. Sanders, *The Psalms Scroll of Qumran Cave 11 (11QP_s^a)*, DJD IV, Oxford 1965; J.C. Vander Kam, *Manuskrypty znad Morza Martwego*, s. 56-58.

²⁷ E.M. Schuller, *Prayer in the Dead Sea Scrolls*, s. 68.

litwa jest tam wyrazem harmonii wspólnoty ze światem oraz ze wszystkimi aniołami²⁸. W okresie Drugiej Świątyni miejscami modlitwy były synagogi. Esseńczycy mieszkający w miastach mieli prawdopodobnie miejsca gromadzenia się na modlitwę, lecz tekstów na ten temat zachowało się tylko kilka (1QS6.3,6), a tego przypuszczenia nie popierają żadne archeologiczne badania. W jednym tekście Dokumentu Damasceńskiego znajdziemy wzmiankę o „domie Czcii” (beth hishta.hut, CD11.21-22). „Ofiara rzeźna niegodziwych jest obrzydliwością, zaś modlitwa sprawiedliwych jest jak upragniona ofiara pokarmowa. Nikt przychodzący do Domu Czcii nie może wejść z nieczystością wymagającą prania”²⁹. Dla esseńczyków w Qumran miejscem modlitwy prawdopodobnie była sala biesiadna.

Chrześcijańscy autorzy badali przede wszystkim hymny i modlitwy osadzone w Nowym Testamencie, ukazując judeochrześcijański charakter wielu z nich. W podobny sposób autorzy żydowski analizowali modlitwy w literaturze rabinackiej oraz wyodrębnili istnienie niektórych protorabinackich modlitw³⁰. Wiele hymnów oraz modlitw zostało odnalezionych w Qumran. Hymny te nazwane są Hymnami dziękczynnymi, tzw. Hodajot (1QH), ze względu na formułę „Dziękuję Ci, o Panie”. Powstanie hymnów datuje się na okres od poł. II. w. przed Chr. do pierwszej poł. I. w. po Chr. W odróżnieniu od późniejszych PsSal oraz OdSal, formy poetyckie są mieszkanką licznych paralelizmów zaczerpniętych z Psalterza kanonicznego. Zostały wyróżnione trzy rodzaje hymnów dziękczynnych: pieśń dziękczynna, hymn oraz psalm dydaktyczny. Holm-Nielsen i Delcor³¹ wskazują na częste podobieństwa między Hymnami dziękczynnymi, a przede wszystkim PsSyr, PsSal i OdSal.

Wspomniany już zbiór Ody Salomona zawiera 42 ód. Są one przejawem dziękczynienia pierwszych judeochrześcijan. Pisma te wykazują liczne podobieństwa i związki z pismami Janowymi, rękopisami z Qumran oraz z terminologią listów św. Ignacego Antiocheńskiego. Na powstanie Ód Salomona duży wpływ wywarła apokaliptyka żydowska. Uderzająco podobne są myśli i wyobrażenia z EwJn. Potwierdza to, że były one znane oraz używane w liturgii, prawdopodobnie też we wspólnocie, w której EwJn została napisana i redagowana³². Najbardziej charakterystyczny dla Ód jest radosny ton z do-

²⁸ Ibidem, s. 72-73.

²⁹ Możliwe jest, że tekst ten odnosi się do praktyki w świątyni jerozolimskiej, lecz ostatnio dowodzi się, że zwrot „Dom Czcii” w esseńskiej terminologii oznacza miejsce oddawania czci, kultu. Ibidem, s. 73-75; P. Muchowski, *Rękopisy znad Morza Martwego*, Kraków 2000, s. 29-30.

³⁰ J.H. Charlesworth, *Critical Reflection on the Odes of Solomon*, s. 28-29, 207-209.

³¹ S. Holm-Nielsen, *Hodayot: Psalms from Qumran*, ATDan, 1960; M. Delcor, *Les Hymnes de Qumran (Hodayot)*, Paris 1962.

³² Zob. J.H. Charlesworth, *Qumran, John and the Odes of Solomon*, w: *John and Qumran*, New York 1991, s. 53-63; idem, *Odes of Solomon*, OTP, vol. II, s. 725-727.

świadczona zmartwychwstania, życia wiecznego i miłości Bożej (podobnie jak w Qumran oraz w PsSal). Chrystologia Ód znajduje się w kontekście nauki o Trójcy Świętej. Na pierwszy plan wysuwa się idea zbawienia dokonane go przez Chrystusa, poprzez wcielenie (7,1-6) i ukrzyżowanie (42,1-2.6-13). Zawierają one pięć najważniejszych tematów teologicznych: Bóg, człowiek, kosmologia, etyka, życie wieczne³³.

Niektórzy autorzy błędnie twierdzili, że modlitwy wczesnego judaizmu podlegały sztywnym mechanizmom. Modlitwy te i hymny są często żywe i osobiste. W utworach wczesnego judaizmu kładziony jest akcent na motyw oddalenia się od Boga. Stąd charakterystyczne jest wstawianie przez pisarzy do utworu modlitwy, w której kładziony jest akcent na Bożą obecność. Działanie Boga w historii dowodzi przyjęcie Jego ciągłej łaski (zob. Modlitwa Manasses). To stanowi ważny dowód, dający podstawę do wniosku, że radość z Bożej łaskowości i z Prawa cały czas ograniczała się do wysławiania Stwórcy oraz Tego, który zawarł przymierze ze swoim ludem. Dlatego kosmiczny wymiar chwały jest „dotykalny” (por. Jub; 1Hen; 1QH). Oznacza to, że chwała Bogu odawana jest przez Jego stworzenia.

Studium nad literaturą apokryficzną odsłania jej doniosłość jako źródła cennego materiału dowodowego na temat koncepcji teologicznych w środowisku judaistycznym. Jest ona wyrazem oczekiwań eschatologicznych, dzięki niej poznajemy rodzaje literackie, a przede wszystkim cały nurt apokaliptyki żydowskiej, który miał wpływ w pewnej mierze na pierwszych chrześcijan³⁴.

PRAYER AND ITS SIGNIFICANCE IN THE APOCRYPHAL LITERATURE

Abstract

Prayer with sacrifices is foundation of cult and religion. Through prayer and sacrificial system the human being builds up his or her relationship with God. The theological foundation for the apocryphal prayers is the Old Testament. The literature from the Second Temple period does not exclusively follow the biblical tradition, because changes in religion and society forced authors to search for new literary forms. In the Second Temple period prayer acquires new forms and new dimension that so far were not present in Jewish tradition. Synagogues become places of prayer, where the new trends are cultivated. There arises a custom to recite prayer three times per day. From the analysis of their content there results that the apocryphal prayers develop the religious ideas contained in the Old Testament. Secondly, the development of the apocryphal prayer becomes a source of inspiration for New Testament writers. Finally, New Testament prayers are an important historical source that documents Jewish religiosity of the period.

³³ Ibidem, s. 728-731.

³⁴ Zob. R. Rubinkiewicz, *Apokryfy Starego Testamentu*, s. xvii.